De verhouding van de godsdienst en de cultuur in Erasmus' ideaal van de mens

door

CONSTANT MATHEEUSSEN

Beatus Rhenanus weet ons te vertellen dat Erasmus [1], toen hij op het punt stond zijn *Adagia* uit te geven, van een aantal humanisten te horen kreeg : „Erasme, tu evulgas mysteria nostra". „Sed", zo gaat de biograaf verder, „cupiebat is omnibus ea aperta esse quo perfectam eruditionem consequeretur" [2].

Dit getuigenis typeert de ingesteldheid van Erasmus. Hij is pedagoog in hart en nieren : hij verwacht iets van zijn tijd, schetst hoopvol het beeld van een nieuwe generatie [3].

1. Dit artikel is gebaseerd op onze lezing voor de *Kon. Zuidnederlandse Maatschappij* ... van 9 maart 1969. Qua problematiek hangt het nauw samen met wat we behandeld hebben in een bijdrage in een door de Leuvense Universiteit (ed. J. Coppens) uitgegeven feestbundel ter gelegenheid van het Erasmusjaar (1969). Onze bijdrage daar is getiteld : *Religio und litterae im Menschenideal des Erasmus.* De waarschijnlijke titel van de bundel is : *Scrinium Erasmianum ;* vermoedelijk verschijnt hij eind 1969. Onze twee artikels zijn complementair. Voor de bibliografie verwijzen we naar *Religio und litterae.* Naar de werken van Erasmus wordt in dit artikel verwezen op grond van de volgende uitgaven :

- *Desiderii Erasmi Roterodami Opera omnia ... in decem tomos distincta ...* Lugduni Batavorum, 1703-1706 (de uitgave van J. Clericus, in 10 vol., gespreid over 11 delen ; = LB) ;
- *Opus epistolarum Desiderii Erasmi Roterodami denuo recognitum et auctum per P. S. Allen, H. M. Allen et H. W. Garrod.* 12 dln., Oxonii, 1906-1958 (= A, gevolgd door de verwijzing naar het deel en het volgnummer van de brief ; voor de inleidende brieven uit deel I is dit nummer voorafgegaan door de aanduiding : nr.) ;
- Desiderius Erasmus Roterodamus, *Ausgewählte Werke. In Gemeinschaft mit Annemarie Holborn herausgegeben von H. Holborn. (Veröffentlichungen der Kommission zur Erforschung der Geschichte der Reformation und Gegenreformation.)* München, 1934 (= ed. Holborn ; er is een fotomechanische herdruk van 1964) ;
- Desiderio Erasmo da Rotterdam, *Il Ciceroniano o dello stilo migliore. Testo latino critico, traduzione italiana, prefazione, introduzione e note a cura di A. Gambaro.* (Brescia), (1965) (= ed. Gambaro) ;
- Erasme, *Declamatio de pueris statim ac liberaliter instituendis. Etude critique, traduction et commentaire par J.-Cl. Margolin. (Travaux d'Humanisme et Renaissance,* 77.) Genève, 1966 (= ed. Margolin) ;
- De *Antibarbari* werden uitgegeven door A. Hyma in zijn werk : *The Youth of Erasmus. (University of Michigan Publications. History and Political Science,* 10.) Ann Arbor, 1930 (= ed. Hyma) ; deze uitgave geeft de definitieve tekst (uitgave van Beatus Rhenanus, 1540), in synopsis met een tekst uit een handschrift van Gouda, teruggaande op een vroegere redactie).

2. A I, nr. 4, rr. 413-416 ; p. 67.

3. Het is tekenend voor de barricadenmentaliteit, die we ook bij de Italiaanse voorvechters kunnen aanwijzen : cf. de brief van Guarino da Verona aan zijn zoon

Er zijn een aantal werken waarin hij gepoogd heeft het mensideaal waar hij naar uitzag te omschrijven, te preciseren, te verdedigen ook : ze omspannen ongeveer zijn hele auteursloopbaan. We noemen : *Antibarbari* (jeugdwerk, ong. 1490), het *Enchiridion* (1503), de *Paraclesis* (1516) en de *Ciceronianus* (1528) [4].

– 1 –

Het heeft zijn belang na te gaan hoe in deze werken Erasmus er zelf toe komt zijn ideaal te omspelen, preciezer gezegd : in het kader van welke vraagstellingen zijn formuleringen te plaatsen zijn [5]. Dit kader is dubbel. *Vooreerst* wordt de vraag gesteld naar het bestaansrecht van een streven naar hoogstaande cultuur ; dit is concreet een reactie tegen de *barbaries* [6] en, positief, een pleidooi voor de *bonae litterae*. Men zou er evenwel verkeerd aan doen dit als een louter vormelijk streven te zien, als een esthetisch spel : de esthetiserende levensvorm is niet onverschillig tegenover de inhoud, is er medebepalend voor [7] ; en verder heeft Erasmus oog voor de *opiniones veterum* : een van de belangrijkste verwezenlijkingen in dit opzicht is de valorisatie van de *humanitas*-idee [8]. De *tweede* context is de bekommernis op het vlak van het ethisch-religieus beleven [9] : een streven om het begrip *pietas* een nieuwe inhoud te geven.

Niccoló (uit 1452), afgedrukt in *Il pensiero pedagogico dello umanesimo a cura di E. Garin. (I classici della pedagogio italiana.)* Firenze, (1958), p. 416-421. Het is de tekst zoals hij werd uitgegeven door R. Sabbadini, *Epistolario di Guarino Veronese.* Vol. II. Venezia, 1916, nr. 862, pp. 581-584. Voor Erasmus' verwachtingen, cf. bijv. *Ecclesiastes* (LB V, 851BD). Niet steeds was zijn terugblik zo optimistisch ; in zijn late brieven klinkt vaak ontgoocheling : cf. bijv. A VII, 1887 (uit 1527).

4. Een verantwoording van die keuze vindt men in ons artikel *Religio und litterae.*

5. Voor dit onderzoek verwijzen we naar ons artikel *Religio und litterae.*

6. Op te merken valt dus dat deze polemiek bij de protagonisten aanvankelijk met een breukbewustzijn tegenover het verleden gepaard ging.

7. Cf. W. Koehler, *Erasmus von Rotterdam als religiöse Persönlichkeit.* In : *Voordrachten gehouden ter herdenking van den sterfdag van Erasmus op 10 en 11 juli te Rotterdam.* 's Gravenhage, p. 216. Deze invloed doet zich o.a. gelden bij Erasmus' afwijzen van revolutionaire oplossingen.

8. Cf. R. Pfeiffer, *Humanitas erasmiana.* (*Studien der Bibliothek Warburg,* 22.) Leipzig-Berlin, 1931. Wat de studie van het antiek-Romeinse *humanitas*-ideaal betreft, vindt men een *status quaestionis* van de problematiek bij R. Rieks, *Homo, humanus, humanitas. Zur Humanität in der lateinischen Literatur des ersten nachchristlichen Jahrhunderts.* München, 1967, pp. 14-25.

9. Met opzet gebruiken we deze term : de religieuze geschriften van Erasmus leggen vaak de klemtoon op het ethische. Dit beduidt echter niet (al is dit meer dan eens gezegd) dat godsdienst bij hem tot een ethiek wordt herleid. Voor deze problematiek leze men de beschouwingen van R. Pfeiffer in zijn artikel *Die Einheit im geistigen Werk des Erasmus* (verschenen in *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 15, 1937), pp. 483-484. Dezelfde formulering werd door de auteur hernomen in zijn voordracht *Erasmus und die Einheit*

Al liggen in de afzonderlijke werken de accenten meer bepaald op één der elementen (*pietas* of *litterae*), toch is steeds ook het complementair paneel van het tweeluik mee uitgeschilderd.

Dit kan worden geïllustreerd aan de hand van de *Antibarbari.* Men heeft dit werk aangezien als een humanistisch manifest [10], en het is dat ook. Maar dit sluit niet in dat het louter litterair-esthetisch humanistisch zou zijn, een tegenpool, en slechts dat, van het mensideaal van de *Devotio moderna.* Het is meer dan het werk van een litteraat. Erasmus gaat hier een ernstige confrontatie aan met religieuze, devotionele waarden, en wel op een dubbele wijze : negatief, wat te verwachten was, want op de eerste plaats zijn de dragers van de *barbaries* toch de monniken ; negatief ook in zoverre Erasmus het gebruiken van religieuze waarden als dekmantel voor eigen gebreken aan de kaak stelt : „Nam ut est res omnium optima religio, ita (nobili historico teste) ad quidvis vitii pretextendum commodatissimum pallium, eo quod si quis in ipsa vicia conetur animadvertere, religionem qua sese obumbraverunt violare plerisque videatur : sepe ita tuto latet vicium proximitate boni" [11]. Zo dan ook doen sommigen in hun verzet tegen de *litterae* zich wel voor als de pleitbezorgers van de godsdienstige *simplicitas,* maar in werkelijkheid beveiligen zij hun eigen afgunst en hoogmoed [12] ; en bepaalde abten – het merendeel tegenwoordig, zegt Erasmus – willen hun schaapjes mak houden door ze dom te houden [13] : godsdienstige motieven kan men dat bezwaarlijk noemen. Maar de confrontatie is ook positief : *simplicitas* en *humilitas* – kernwaarden in de devotionele sfeer – lonen inderdaad de moeite van een ernstige vraagstelling, en Erasmus wil ze in hun echtheid benaderen en bewaren : daarom dient men ze juist te verstaan. Dat zoekt hij dan ook te doen in de *Antibarbari* : op een juiste wijze begrepen zullen zij ook in een hoogstaande cultuur nog een leefruimte vinden, er zelfs onmisbaar zijn [14].

der klassischen und christlichen Renaissance (verschenen in *Historisches Jahrbuch* 74, 1955), p. 185 (deze voordracht werd afgedrukt in R. Pfeiffer, *Ausgewählte Schriften. Aufsätze und Vorträge zur griechischen Dichtung und zum Humanismus. Herausgegeben von W. Buehler.* München, 1960 ; daar vindt men de bedoelde passus p. 218).

10. Cf. R. Pfeiffer, *Humanitas erasmiana,* p. 8. „Antibarbari" kan men, aldus Pfeiffer, positief als „pro humanitate" omschrijven.

11. *Antibarbari ;* ed. Hyma, p. 276 (= LB X, 1707F).

12. Cf. *Antibarbari ;* ed. Hyma, p. 272 (= LB X, 1705B).

13. Cf. *Antibarbari ;* ed. Hyma, p. 251 (= LB X, 1696B).

14. Cf. *Antibarbari,* met name volgende hoofdstukken : Homines ignorantia potius quam eruditione insolentiores fieri (ed. Hyma, pp. 285-287) ; Ignorantiam esse superbie matrem. Eruditionem contra modestiam parere (ed. Hyma, pp. 287-292) ; Illud Pauli, scientia inflat, quomodo accipiendum (ed. Hyma, pp. 292-303). Voor de discussie over de *simplicitas apostolica* zie men ed. Hyma, pp. 317-330.

– 2 –

Uit een ontleding van de vraagstelling in de werken van Erasmus is gebleken dat de twee componenten – *eruditio* en *pietas* – als verbonden worden gezien. Deze erasmiaanse stelling is echter een polemische : de tegenstrevers ervoeren inderdaad beide elementen als tegengesteld, of minstens stelden ze het niet noodzakelijk karakter van de verbinding voorop. Dit blijkt uit de lectuur van de *Antibarbari* als geheel, en kernachtig vindt men het geformuleerd in passages als : „Fortassis et illud perspexerunt, non optime convenire purae religioni, et perfectae doctrinae. Pietas fide nititur, eruditio vestigat argumentis, et rem in quaestionem vocat" [15], of meer satirisch : „At hodie probro est, scire literas. Nusquam magis regnat, quam apud nos pestilens hoc hominum genus, quos merito ptochotyrannos dixeris : hi rerum omnium censuram sibi vendicant, praesertim apud stultas, atque etiam impudicas mulierculas, et imperitam multitudinem : his persuadent egregii sycophantae, haeresim esse, scire Graecas literas, haeresim esse, loqui quo more locutus est Cicero" [16]. En de tegenstanders stellen de vraag : „Quid enim (inquiunt) si non simus theologi, si Christum bene scis, satis est, si cetera nescis. Non doctis, sed innocentibus promissa est immortalitas" [17].

Erasmus' antwoord daarop is resoluut, en dit zijn leven lang : *pietas* en *eruditio* samen, daarin is het ideaal gelegen, dat is het streefdoel. Er zijn immers, aldus de *Antibarbari,* vier groepen van mensen : degenen die en ontwikkeld en goed zijn, de goeden maar onontwikkelden, de slechten en onontwikkelden, en tenslotte de slechten en ontwikkelden [18]. Tekenend is het dan dat hierbij deze beschouwing wordt gegeven : „Primum hoc genus, ut multo prestantissimum, ita precipue extendendum. Secundum ferendum quidem, at ita solum, si doctoribus acquiescat : quod si intractabiles (ut fere solent) esse pergunt, iam tercii generis esse incipient" [19]. Een omschrijving van het ideaal (*res absoluta*) komt bondig als volgt in de *Antibarbari* voor : „Disces egregias artes, at ita demum utiles si parem probitatem adiunxeris, citra eam parum utiles, aut

15. *Antibarbari ;* ed. Hyma, p. 251 (= LB X, 1696AB). Voor de vertaling van „rem in quaestionem vocat", cf. E.-W. Kohls, *Die Theologie des Erasmus. (Theologische Zeitschrift. Sonderband,* 1.) Basel, 1966, *Textband,* p. 47 en *Anmerkung* 93, p. 66.

16. *Antibarbari ;* ed. Hyma, p. 261 (= LB X, 1699DE). Deze tekst vindt men niet in het handschrift van Gouda.

17. *Antibarbari ;* ed. Hyma, p. 285 (= LB X, 1713F-1714A).

18. Cf. *Antibarbari ;* ed. Hyma, p. 298 (= LB X, 1722DE) en ed. Hyma, p. 299 (= LB X, 1723DE). De kern van de gedachte wordt aan Hesiodos ontleend, zoals Erasmus uitdrukkelijk zegt. De categorie van de *mali et docti* is een toevoeging.

19. *Antibarbari ;* ed. Hyma, p. 298 (= LB X, 1722E).

eciam pestilentes. Cave sic illis studeas, ut recti tibi cura recedat, stude non minus melior esse quam doctior, bona est scientia, charitas melior. Utramque alteri si comitem adiunxeris, rem absolutam conficies" [20].

Verwezenlijkingen van die *res absoluta* heeft de geschiedenis – van het christendom – reeds te zien gegeven : de kerkvaders, vooral Augustinus, Hieronymus en Origenes [21]. Voor Erasmus persoonlijk is die wending naar de christelijke klassieken toe een belangrijke stimulans geweest, en zijn arbeid op tekstkritisch gebied in dit verband dwingt bewondering af.

De *Paraclesis,* een oproep tot het beleven van de *philosophia Christi* en als zodanig vooral op de vroomheid geaxeerd, ruimt toch ook een plaats in voor de klassieke auteurs : hun geschriften kunnen ons bij onze levensvoering helpen [22]. En tenslotte de *Ciceronianus* : heel de daar gevoerde discussie heeft slechts zin in een beschavingsbeeld dat de profane cultuur ruimte wil bieden. En, zo waarschuwt Erasmus, de kritiek die in dit werk vervat ligt dient juist verstaan te worden : de inbreng van de klassieken wordt niet afgewezen, integendeel ; het is immers zaak met het badwater niet eveneens het kind weg te gieten : het verwerpen van het ciceronianisme wil niet zeggen dat men meteen de Oudheid en de latere *litterae politiores* afwijst – de schrijverscataloog weerlegt zo'n conclusie [23] –, noch dat men afziet van een verzorgd taalgebruik : „Si quis nobiscum summo iure contendat, citius diceret, Ciceronis verbis, figuris ac numeris, christianae philosophiae maiestatem foedari. Verum istis non assentior, mihi placet in quavis materia nitor ac mundicies orationis" [24]. Het humanistisch streven wordt behoed voor een dwaas doorslaan tot een extremisme, maar in het kader van het humanisme.

Zo komt Erasmus met klem op voor de verwezenlijking van de verbinding van *pietas* en *eruditio.* Hij kon die twee verbonden zien, omdat voor hem het christen-zijn in het verlengde lag van het mens-zijn. Immers, de *philosophia Christi* was voor Erasmus wezenlijk de voltooiing van het mens-zijn, zij betekende het in kracht stellen van de oorspronkelijke harmonie : „Quid autem aliud est Christi philosophia, quam ipse renascentiam vocat, quam instaura-

20. *Antibarbari ;* ed. Hyma, p. 294 (= LB X, 1720A).
21. In de *Antibarbari* vooral Augustinus en Hieronymus ; in het *Enchiridion* neemt Origenes een belangrijke plaats in.
22. Cf. *Paraclesis ;* ed. Holborn, p. 145, rr. 7-25.
23. Het derde deel van de *Ciceronianus* (ed. Gambaro, pp. 196-282) geeft een vluchtig overzicht van de Latijnse letterkunde onder het oogpunt van het ciceronianisme. Voor de indeling van de *Ciceronianus,* cf. ed. Gambaro, pp. LI-LII.
24. *Ciceronianus ;* ed. Gambaro, rr. 2070-2074, p. 150 (= LB I, 997B).

tio bene conditae naturae" [25]. In Christus bereiken we de volheid van ons mens-zijn : door deze visie weet Erasmus het antieke en het Italiaans-humanistische *humanitas*-begrip christelijk te duiden [26]. De lijn van *humanitas* naar *christianitas* loopt parallel met de opgave van de mens zoals ze in het *Enchiridion* geformuleerd wordt : „Haec tibi quarta sit regula, ut totius vitae tuae Christum velut unicum scopum praefigas, ad quem unum omnia studia, omnes conatus, omne otium ac negotium conferas" [27]. Dit houdt, zoals Auer heeft opgemerkt [28], een opheffen in van de scheiding tussen godsdienst en leven.

In deze uiteenzetting is reeds enkele malen het woord *humanitas* gevallen. Trachten we dit begrip te omschrijven [29]. Aansluitend bij de *Thesaurus linguae latinae* vindt men [30], naast de betekenis „de menselijk-sterfelijke natuur (*hominem esse* tegenover *deum esse*)", ook de zin van „het volmaakte, werkelijk menselijke mens-zijn, het *hominem vere humanum esse*" ; zo opgevat slaat het op „sittliche und geistige Bildung, menschlicher Edelmut, Würde und Adel menschlichen Geistes, Ehrenhaftigkeit, Witz, Geschmack, Humor, Anmut, Eleganz, Feinsinnigkeit, Geist, Bildung, Erziehung, Urbanität, innere Ausgeglichenheit, Freundlichkeit, Güte, Milde, Menschenfreundlichkeit, Gastfreundlichkeit, Grosszügigkeit, Freigebigkeit" [31].

Het accent ligt daarbij op de geestelijke vorming, en daarin op de *litterae* [32]. Deze idee zullen we bij Erasmus terugvinden [33], de *litterae* maken iemand tot mens. Vandaar dat men kan spreken van *bonae litterae, litterae humanae, litterae meliores, politiores, elegantiores,* ook *litterae humaniores, studia humaniora* : al dergelijke uitdrukkingen kan men bij de humanisten ontmoeten. Een typische passage bieden ons de *Antibarbari* : „Quis igitur saxeos illos et agrestes homines ad humaniorem vitam, ad mansuetius ingenium, ad mores modestiores adduxit ? nonne litere ? He ani-

25. *Paraclesis ;* ed. Holborn, p. 145, rr. 5-7.

26. Cf. R. Pfeiffer, *Humanitas erasmiana,* pp. 8-13 en pp. 23-24 ; R. Pfeiffer, *Die Einheit,* pp. 480-481 ; R. Pfeiffer, *Erasmus und die Einheit,* pp. 181-182 (in de *Ausgewählte Schriften,* p. 215).

27. *Enchiridion ;* ed. Holborn, p. 63, rr. 8-11.

28. Cf. A. Auer, *Die vollkommene Frömmigkeit des Christen. Nach dem Enchiridion militis christiani des Erasmus von Rotterdam.* Düsseldorf, (1954), p. 98.

29. Cf. R. Rieks, *Homo,* pp. 13-14 ; cf. noot 8 en in het reeds geciteerde artikel van W. Koehler, p. 217.

30. Het artikel *Humanitas* in de *Thesaurus linguae latinae* vindt men in vol. VI, 3, koll. 3075-3083 ; *Humanus :* vol. VI, 3, koll. 3084-3099 ; *Homo :* vol. VI, 3, koll. 2871-2889. We steunen hier op de samenvatting van R. Rieks, *Homo,* p. 14.

31. R. Rieks, *Homo,* p. 14.

32. Cf. R. Pfeiffer, *Humanitas erasmiana,* p. 3.

33. Cf. R. Pfeiffer, *Humanitas erasmiana,* pp. 6-8.

mum nostrum fingunt, affectus mitigant, frangunt indomitos impetus, molliunt et ingenium non sinunt esse ferox" [34].

Deze volheid van het mens-zijn is een opgave, reeds in deze zin dat de mens zichzelf niet vindt, maar zichzelf, dat is : mens, te worden heeft. Kernachtig is dat verwoord in een zeer bekende zin uit de *Declamatio de pueris statim ac liberaliter instituendis* : „Homines, mihi crede, non nascuntur sed finguntur" [35]. Dit inzicht kan als de grondintuïtie van de erasmiaanse antropologie worden aangezien. Dit opgave-karakter van het mens-zijn spreekt echter ook uit het factisch menselijk bestaan. Inderdaad zijn er in de mens verscheidene delen (dichotomie en trichotomie) [36] ; oorspronkelijk bestonden ze in harmonie, maar door de zonde werd deze verbroken [37]. Tekenend voor het pedagogisch geloof van Erasmus is echter dat de disharmonie niet totaal en onherroepelijk is : de rede, die ook ethisch bewustzijn is, kan niet zonder meer zo maar totaal worden verduisterd : „Noster autem rex (= ratio) propter aeternam legem sibi divinitus insculptam opprimi quidem potest, corrumpi non potest, quin reclamet, quin revocet" [38]. Deze zondeval dient men echter – en voor de pedagoog Erasmus is ook dat typisch – niet alle schuld te geven : de mens is vaak zelf voor zijn feilen verantwoordelijk [39].

– 3 –

De verbinding van *pietas* en *eruditio* enerzijds, en het poneren van het christen-zijn als weg naar het volle mens-zijn anderzijds, brengt ons op de vraag naar de verhouding van *scientia* en *religio*.

Deze vraag zoekt eigenlijk naar een waardehiërarchie en Erasmus heeft ons het duidelijkst een antwoord terzake aan de hand gedaan in het *Enchiridion* en in de *Paraclesis*. Het uitvoerigst in het *Enchiridion,* in het raam van een expliciete axiologie. De passage onderstelt bij de waarden – we gebruiken het woord om het noëmatisch correlaat van de strevingen aan te duiden – drie soorten : dingen die uit zichzelf slecht zijn, zaken die uit zichzelf goed zijn, en „quaedam vero media, veluti valetudo, forma, vires, facundia, eruditio et his similia. Ex hoc igitur postremo genere rerum nihil propter se expetendum neque magis minusve adhiben-

34. *Antibarbari ;* ed. Hyma, p. 287 (= LB X, 1715C).
35. *De pueris ;* ed. Margolin, p. 389 (= LB I, 493B).
36. Cf. *Enchiridion ;* ed. Holborn, pp. 41-55.
37. Cf. *Enchiridion ;* ed. Holborn, pp. 41-42.
38. *Enchiridion ;* ed. Holborn, p. 44, rr. 18-20.
39. Cf. *Antibarbari ;* ed. Hyma, p. 254 (= LB X, 1697AB). Deze tekst over de *Ate homerica* ontbreekt in de Gouda-tekst. Cf. ook *De pueris ;* ed. Margolin, p. 405 (= LB I, 497EF).

dae sunt, nisi quatenus conducunt ad summam metam. Sunt enim et philosophis quidem fines imperfecti ac medii, in quibus non oporteat consistere quibusque conveniat uti, non frui. Verum quae media sunt, non eodem modo omnia aut conferunt aut officiunt ad Christum euntibus. Proinde pro momento quod habent, sunt assumenda aut repudianda. Scientia plus affert adiumenti ad pietatem quam forma aut vires corporis aut opes. Et quamquam omnis eruditio potest ad Christum referri, alia tamen alia propiore via conducit. Ab hoc fine mediorum omnium utilitatem aut inutilitatem metire. Litteras amas. Recte, si propter Christum. Sin ideo tantum amas, ut scias, ibi consistis, unde gradum facere oportebat. Quod si litteras expetis, ut illus adiutus Christum in arcanis litteris latentem clarius perspicias, perspectum ames, cognitum atque amatum communices aut fruaris, accinge te ad studium litterarum ; verum non ultra, quam ad bonam mentem arbitrere profuturas. Si tibi confidis et ingens in Christo lucrum speras, perge tanquam audax mercator longius etiam in gentilium litteris peregrinari atque Aegyptias opes ad dominici templi honestamentum convertere. Sin metuis plus dispendii quam speras compendii, ad primam illam regulam redi, nosce te ipsum et tuo te modulo metire. Satius est minus sapere et amare magis, quam magis sapere et non amare. Ergo scientia in mediis principatum tenet ; deinde sunt valetudo, dotes ingenii, facundia, forma, vires, dignitas, gratia, auctoritas, prosperitas, fama, genus, amici, res familiaris" [40].

Ongetwijfeld is dus de *scientia* iets zeer belangrijks, maar het is een trede-waarde : zij dient te leiden tot iets anders, is stut voor [41], geen einddoel. De profane kennis heeft een propaedeutische functie, is *praeparatio evangelica* [42]. Deze schrijdende beweging vindt Auer terug in de grondwet van de christelijke vroomheid volgens het *Enchiridion* [43], en van de kant van de mens uit gezien is het juist : „Addamus et quintam regulam huic quasi subsidiariam, ut in hoc uno constituas perfectam pietatem, si coneris semper a rebus visibilibus, quae fere vel imperfectae vel mediae sunt, ad invisibilia proficere iuxta superiorem hominis divisionem" [44].

We hebben deze bevestiging van de prioriteit van de *religio* vooral weergevonden in die werken waar Erasmus zich formeel met de *pietas* bezighoudt. Maar niet enkel daar is ze aan te treffen ; ook in die geschriften die veeleer vanuit de *eruditio* ontwikkeld

40. *Enchiridion ;* ed. Holborn, p. 64, rr. 2-29.
41. Cf. ook in de *Paraclesis :* cf. ed. Holborn, p. 145, rr. 7-25.
42. Dit werd sterk beklemtoond door E.-W. Kohls, *Theologie,* passim ; cf. bijv. : pp. 23-27 ; pp. 35-37 ; pp. 70-71.
43. Cf. Auer, *Die vollkomene Frömmigkeit,* vooral het vijfde hoofdstuk.
44. *Enchiridion ;* ed. Holborn, p. 67, rr. 22-25.

worden is ze aan te wijzen. In de *Antibarbari* vinden we teksten als: „Iam vero in legibus, in philosophia, quantus sudor antiquis fuit ? Quorsum tandem hec omnia ? num ut nos exorti contemneremus ? an potius ut optima religio, pulcherrimis studiis tum honestaretur, tum fulciretur ? Omnia ethnicorum fortiter facta, scite dicta, ingeniose cogitata, industrie tradita, sue Reipublice preparaverat Christus" [45]. En klassieke topoi als de *spoliatio Aegyptiorum* [46] en de *captiva gentilis* [47], uitdrukkelijk aansluitend bij teksten van Augustinus en Hieronymus, worden heropgenomen in de *Antibarbari* [48].

– 4 –

Welke houding heeft men tegenover die treden aan te nemen ? Bezit deze schrijdende beweging zelf een verplichtend karakter ? Is er plaats voor de verachting van één der trappen ? Zijn de onderscheiden stadia absoluut verbindend voor iedereen ?

Theoretisch-ideaal gezien wel. We hoorden het immers duidelijk stellen in de *Antibarbari,* n.a.v. de uiteenzetting over de *genera hominum* : „Primum hoc genus (degenen die en *docti* en *boni* zijn), ut multo prestantissimum, ita precipue extendendum" [49].

Deze tekst biedt verschillende elementen. Vooreerst gaat het om een oproep die tot elk individu is gericht : het doel dat eenieder zichzelf te stellen heeft wordt geschetst. Maar het is ook een pedagogisch programma, waardoor het ideaal op het collectieve vlak geponeerd wordt. Nu ligt in deze oproep tot een pedagogische inzet, in zekere zin, de ruimte besloten voor een faktisch *neen* tegenover het ideaal, wel te verstaan een *neen* op voorlopige wijze. Dit wil zeggen dat de verantwoordelijkheid voor de niet-verwezenlijking van het ideaal bij de onontwikkelden aan de ontwikkelden en de opvoedende overheid wordt toegewezen.

45. *Antibarbari ;* ed. Hyma, pp. 283-284 (= LB X, 1713A). Cf. ook ed. Hyma, p. 284 (= LB X, 1713C). Voor de *Ciceronianus* kunnen we verwijzen naar het besluit : „Huc discuntur disciplinae, huc philosophia, huc eloquentia, ut Christum intelligamus, ut Christi gloriam celebremus. Hic est totius eruditionis et eloquentiae scopus" ; ed. Gambaro, rr. 4471-4474, p. 308 (= LB I, 1026B).

46. Cf. *Exodus,* 3, 20-22 en *Exodus,* 11, 1-3 ; cf. Augustinus, *De doctrina christiana ;* ed. Migne, PL, vol. 34, p. 63 ; In de *Antibarbari :* ed. Hyma, p. 313 (= LB X, 1732BE) ; de tekst van Augustinus wordt er geciteerd en gecommentarieerd.

47. Cf. *Deuteronomium,* 21, 10-13 ; cf. Hieronymus, *Epistolae,* 70 (uitgave : *S. Eusebii Hieronymi Epistulae. Recensuit I. Hilberg.* Vol. 1. (*Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum,* 54.) Vindobonae-Lipsiae, 1910, pp. 700-708), in de *Antibarbari* wordt de brief van Hieronymus uitvoerig geciteerd en gecommentarieerd : cf. ed. Hyma, pp. 308-309 (= LB X, 1729B-1730B). Hieronymus alludeert op heel wat meer bijbelse passages dan die der *captiva gentilis.*

48. Cf. E.-W. Kohls, *Theologie,* pp. 35-37 en pp. 66-67.

49. *Antibarbari ;* ed. Hyma, p. 298 (= LB X, 1722E).

Inderdaad was het Erasmus niet ontgaan dat hij, door zijn ideaal te stellen in de verbinding van *pietas* en *eruditio,* flink op weg was de overgrote meerderheid van de mensen in de kou te laten staan. „Num soli literati celo potientur ? – vraagt de arts [50] – (...) Quid fiet imperite multitudini ? quid simplicibus fratribus qui apostolorum vestigiis ingressi, non didicerunt Aristotelicos laqueos, non spinas Chrisippinas, non salem Atticum, non Plautinam eloquentiam ? Nonne hec est illa simplicitas, quam deus unice sibi delegisse videtur, qui asino vectus Iherosolimam ingredi voluit, cuius et illa exhortatio est : Discite a me, quia mitis sum et humilis corde. Non dixit, discite compositam orationem, metiri celum, nectere sillogismos, sed humilitatem discite".

Daarmee is de probleemstelling gegeven, en een antwoord werd gesuggereerd. Een verdere uitwerking wordt ons geboden wanneer we de opgave, zowel op het persoonlijke vlak als op het collectieve, meer in detail omschrijven.

Is deze individuele opgave voor eenieder weggelegd ? Er is een tekst als : „Hoc tamen adversariis concessero, ut pusillo, aut vehementer tardo ingenio natos, liceat a difficilibus disciplinis dehortari, ne si asinus ad lyram ducatur, et discens et docens simul operam luserit ; eos autem, quorum ingenia magni aliquid polliceri videntur, a pulcherrimis conatibus retrahere, quid aliud est quam (quod Paulus fieri vetat) spiritum extinguere" [51] ? Toch menen we niet dat deze tekst principiëel-theoretisch sommige mensen wil uitsluiten : hij slaat op een feitelijke gegevenheid, maar deze is het gevolg van een situatie die van in het begin scheefgetrokken is doordat de opvoeding schromelijk werd verwaarloosd. Een tekst als de zojuist gegevene dient men, om hem juist te verstaan, te plaatsen in het antropologisch-pedagogisch kader, zoals dit te puren is uit een werk als *De pueris.* Daaruit blijkt dan dat de mens een wezen is dat *kan* en *moet* opgevoed worden [52].

Waarin bestaat die individuele opgave ? Erasmus ziet de mens als een wezen dat onvermoeid naar het hoogste te streven heeft, zijn talenten te laten renderen heeft. „Verrentur necubi in libris ethnicis aliquid forte minus severum tetricis auribus insonet, nec verrentur terrificam illam domini vocem : Serve nequam, quare non dedisti ad mensam pecuniam meam, et ego utique veniens cum usura exegissem illam ? Adeo nihil eque aversatur deus, ut igna-

50. *Antibarbari ;* ed. Hyma, p. 297 (= LB X, 1721F-1722A).
51. *Antibarbari ;* ed. Hyma, p. 296 (= LB X, 1721D).
52. Dat de mens *kan* opgevoed worden is een gevolg van het feit dat het menselijke zijn een opgave is ; dat hij *moet* opgevoed worden kan men besluiten uit het feit dat de mens bij zijn geboorte alle kanten uit kan ; zelfs is er een speciale geneigdheid tot het kwaad. Daarom dringt Erasmus er op aan dat de opvoeding *statim* zou gebeuren.

viam. Filium perditum, qui universam substantiam in scorta lenonesque et popinas dissipaverat, in gratiam letus recipit : servum qui talentum integrum eciam restituit, tam immaniter obiurgat. Semina quedam bonarum artium indidit nobis parens deus, intellectum, ingenium, memoriam, ceterasque animi dotes, que talenta sunt ad usuram credita, que si exercitatione ac studio quasi duplicaverimus, ut impigros servos dominus laudabit, peculium esse sinet : sin acceptum talentum in terram defoderimus, quo tandem animo domini redeuntis oculos, ora, vocem feremus, ubi ceteris pro accepta sorte lucrum annumerantibus, nos inutile talentum referemus ignavi" [53] ?

Misplaatst is het dan ook zich in een beaat quiëtisme te nestelen, want, „quod commodo possis ab homine doceri, id e celesti afflatu postulare, hominis est aut stulti, aut quod fedius, arrogantis" [54]. Misplaatst is het een beroep te doen op bepaalde bijbelplaatsen [55], om zich dan van persoonlijke inspanningen ontslagen te achten : „Illud autem Iacobi de postulanda a deo sapientia, perquam insulse accipiunt (sc. adversarii). Postulanda est a deo sapientia, accedo, at quomodo postulanda ? Nempe ut victus, ut vestitus, ut cetera humano usui necessaria. Iubemur a deo panem quotidianum quotidie petere, et datur quidem quotidie, at nunquid oscitantibus ? Vestitum petimus, prestatur, sed laborantibus. Hac ratione quoque sapientiam postulamus, at ita ut de humana industria nihil diminuamus" [56]. Daarom verwijst Erasmus naar de Prometheusfiguur : „Prometheus est nobis imitandus : qui simulachro illi suo luteo, vitam ex astris ausus est petere, sed tum demum ubi quicquid humano artificio prestari potuit, adhibuisset. Nos rudem massam offerimus, et spiritum omnia nobis dormientibus confecturum speramus. (...) Ingenium et indoles multis contigere gratis, sunt enim nature dotes, virtus et eruditio nullis" [57].

Dit wil anderzijds ook weer niet zeggen dat, naar Erasmus' mening, de mens het alleen kan bolwerken : uiteindelijk vraagt Prometheus het leven bij goddelijke genade ; de *sapientia* is eveneens gave ; bijgevolg, zo kan men het stellen, is er een samenwerking.

Zo kan dan ook verachting geenszins een *initiale* daad zijn. Verachting is op haar plaats in deze zin, dat men beseft dat men op weg is, dat geen enkele bereikte trede het einddoel is. Het reeds

53. *Antibarbari ;* ed. Hyma, pp. 302-303 (= LB X, 1725DE). De tekst bij Hyma geeft ten onrechte „dominus laudavit".
54. *Antibarbari ;* ed. Hyma, pp. 325-326 (= LB X, 1740F).
55. Jacobus, 3, 13 vv.
56. *Antibarbari ;* ed. Hyma, p. 326 (= LB X, 1741CD).
57. *Antibarbari ;* ed. Hyma, p. 328 (= LB X, 1742B en D).

bereikte is niet voldoende, en het inzicht „dat men er nog niet is" constitueert de verachting [58]. Het gaat dus steeds om een verachting van het reeds bereikte, om een *regressieve verachting* : „At videte interim, quam iniquum sit odisse, nec scire quid oderitis, neque cur oderitis" [59] ; en iets verder : „Ubi summam mihi literaturam comparavero, tum demum incipiam cum laude contemnere, non quo minus utar, sed ne quid insolenter efficiam (...). Denique cum omnia scire curavero, ipse me scire tanquam nesciam. Ita demum qum laude contempserimus, si non alienam, sed nostram doctrinam contemnemus : sic non erudicio modo verum etiam virtus ipsa contemnenda est, et post omnia contemptus etiam contemnendus" [60].

Op het collectieve vlak anderzijds wordt de overheid de verantwoordelijkheid gegeven tot de algemene verwezenlijking van het ideaal bij te dragen. Het eerste deel van de *Antibarbari* [61] eindigt met het verval der *litterae* expliciet aan de mensen zelf te wijten, meer bepaald aan de overheid (kerkelijke gezagsdragers, wereldlijke overheid en de leraars) [62]. En in de *brief aan Volzius* (opdracht van het *Enchiridion*) tekent Erasmus ons een maatschappijordening onder de vorm van drie concentrische kringen rond het middelpunt, Christus : de kerkelijke overheid, de burgerlijke heersers en het eenvoudige volk. En de binnenste kringen zijn er verantwoordelijk voor dat de buitenste naar Christus gebracht wordt [63].

Wanneer we ons afvragen wat er met de *imperita multitudo* gebeuren moet, kunnen we dus de onontwikkelden zelf reeds gedeeltelijk ontlasten, door de verantwoordelijkheid naar de ontwikkelden af te voeren. Er zijn echter nog twee belangrijke opmerkingen te maken in verband met het absoluut verbindend karakter van het *pietas-en-eruditio-ideaal* : vooreerst kan men zich afvragen of de *litterae saeculares* uiteindelijk wel noodzakelijk zijn, en ten tweede is er de tolerantie tegenover de onontwikkelden.

Is een omgang met de *litterae saeculares* nog wel van node,

58. Cf. *Antibarbari ;* ed. Hyma, p. 279 (= LB X, 1709F-1710A). E.-W. Kohls, *Theologie,* p. 57 spreekt in dit verband van een *dialectische ingesteldheid.*

59. *Antibarbari ;* ed. Hyma, p. 275 (= LB X, 1707B).

60. *Antibarbari ;* ed. Hyma, p. 279 (= LB X, 1709F en 1710A).

61. Hiermee is het deel vóór de grote rede van Battus bedoeld (in de ed. Hyma tot p. 270). De gesprekspartners zoeken er naar een verklaring voor het verval der *litterae* in hun tijd.

62. *Antibarbari ;* ed. Hyma, p. 258 (= LB X, 1698E) : „Tria sunt unde potissimum rerum publicarum salus, aut etiam pestis mihi pendere videtur, a principe recte aut secus instituto, a concionatoribus publicis, et ludi magistris". Deze tekst staat niet in het handschrift van Gouda. Voor beschouwingen hierbij : cf. E.-W. Kohls, *Theologie,* pp. 50-51.

63. Cf. *Brief aan Volzius ;* ed. Holborn, pp. 9-13 (= A III, 858 ; pp. 368-370). Cf. R. Pfeiffer, *Die Einheit,* pp. 481-482. Cf. E.-W. Kohls, *Theologie,* pp. 175-177.

vermits toch Christus ons *unicus scopus* zijn moet ? Komt dan het recht op verachting toch langs een achterpoortje binnen ?

Christus is inderdaad *unicus scopus*. De weg naar Hem loopt over Zijn woord, verwijst ons dus naar de Schrift [64]. En bij deze terugkeer naar de *fontes* kunnen de klassieke auteurs enkel als een recrutenschool (*tirocinium*) worden opgevat [65]. Maar die leerschool *moet* men doorlopen, want geleidelijkheid is nodig : het is één van de hoofdinzichten van de pedagoog Erasmus [66], en ook in deze aangelegenheid wordt er de nadruk op gelegd. Bijna heiligschennend is het, zich onvoorbereid-roekeloos (d.w.z. zonder de leerschool te doorlopen) op de Schrift te storten : „Fingunt illae litterae (sc. gentilium) vegetantque puerile ingenium atque ad divinarum scripturarum cognitionem mire praeparant, ad quas ilico pedibus manibusque illotis irrumpere paene sacrilegii genus est. Hieronymus eorum impudentiam taxat, qui modo a saecularibus studiis profecti audent divinas tractare scripturas, at quanto faciunt impudentius, qui ne gustatis quidem illis istuc ipsum audent" [67].

Eigenlijk hangt dit aandringen op geleidelijkheid samen met een eerbied voor het mysterie [68] : de diepste waarheden hebben er recht op dat men er zijn tijd voor neemt ; dit niet te doen is hen schenden, is „pedibus manibusque illotis irrumpere", is „paene sacrilegii genus", en dat verwijt maakt Erasmus de laat-scholastiek [69].

De tweede opmerking betreft de tolerantiegedachte. Het is voor iedereen duidelijk dat er een *imperita multitudo* is. Welnu, aldus Erasmus, het feit dat iemand niet ver geraakt is op zichzelf geen reden om op hem neer te zien, op voorwaarde althans dat hij zich inzet. Ieder die doet wat hij kan heeft recht op eerbied. Het bereikbare ligt niet voor iedereen even hoog. Zoals het menselijk leven heeft ook de *pietas* haar groeifasen. Deze inzichten zijn het die tot tolerantie voeren [70].

64. Het volstaat naar de *Paraclesis* te verwijzen : daar komt duidelijk de schriftuurlijke inspiratie van Erasmus' visie op het godsdienstig leven tot uiting.

65. Cf. *Enchiridion ;* ed. Holborn, pp. 31-32.

66. Over de noodzaak van geleidelijkheid in de opvoeding heeft Erasmus, o.a. in *De pueris,* zeer behartenswaardige dingen gezegd. Cf. bijv. ed. Margolin, p. 443 (= LB I, 509CE).

67. *Enchiridion ;* ed. Holborn, p. 32, rr. 12-18.

68. Erkenning van en eerbied voor het mysterie is ook nog op andere wijzen bij Erasmus vast te stellen. Enkele verwijzingen naar moderne literatuur mogen volstaan : cf. R. Pfeiffer, in zijn bespreking van de ed. Holborn, in : *Gnomon,* 12 (1936), p. 630 ; deze gedachten heeft de auteur heropgenomen in zijn artikel : *Erasmus und die Einheit,* p. 180 (in de *Ausgewählte Schriften,* p. 213) ; cf. A. Auer, *Die vollkommene Frömmigkeit,* p. 24 ; cf. W. Koehler, *Erasmus von Rotterdam als religiöse Persönlichkeit,* p. 225.

69. Cf. *Antibarbari ;* ed. Hyma, pp. 322-323 (= LB X, 1738DF). Cf. E.-W. Kohls, *Theologie,* p. 58.

70. Cf. W. Koehler, *Erasmus von Rotterdam als religiöse Persönlichkeit,* pp. 219-224.

Deze ideeën zijn in feite constanten bij Erasmus. Met de meeste nadruk vindt men ze ontwikkeld in het *Enchiridion,* in de *brief aan Volzius* ; maar ook in de *Antibarbari* zijn ze aanwezig [71].

– 5 –

Wanneer men bedenkt dat de bronnen voor onze uiteenzetting een veertigtal jaren omspannen, dan is het gevaar niet denkbeeldig dat we in feite a.h.w. steentjes uit twee mozaieken bij elkaar brengen. Naar het ons echter voorkomt mag men toch van een continuïteit spreken. In dit verband zouden we een drietal opmerkingen wensen te formuleren.

Vooreerst verdient het onderstreept te worden dat Erasmus later expliciet de verantwoordelijkheid voor zowel de *Antibarbari* als het *Enchiridion* heeft opgenomen. Ongeveer 30 jaar nadat hij de *Antibarbari,* althans het eerste boek, had geschreven, gaf hij de eerste druk een inleidende brief mee, gericht aan J. Sapidus [72] : weliswaar schrijft hij daar dat deze materie ondertussen elders beter werd behandeld [73], en ook vernemen we dat het eerste boek zeker niet het meest geslaagde was [74], maar een echte afwijzing kan men dat niet noemen, temeer daar hij laat doorschijnen dat de verdedigde stelling ondertussen meer en meer zegeviert [75]. Wat het *Enchiridion* betreft ligt de zaak nog duidelijker : de *brief aan Volzius* verdedigt dit jeugdwerk, 15 jaar na zijn eerste druk [76].

Verder kan het nagaan van de probleemstelling in de bronnen ook enig licht werpen op de continuïteit. De *Antibarbari* zijn een polemiek met tegenstanders die eenzijdig aandrongen op de *pietas.* De *Ciceronianus* daarentegen richt zich tegen hen die unilateraal het *doctus*-zijn beklemtoonden. Zo gezien komt het koppel *pius et doctus* voor als een waarachtige constante [77].

Tenslotte dient men wel aan te stippen dat de oudere Erasmus ongetwijfeld heel wat voorzichtiger was geworden. Daarvoor zijn

71. Ook, het spreekt vanzelf, in andere geschriften ; zo bijv. in het colloquium *Convivium religiosum* (LB I, 672B-689E).

72. A IV, 1110, pp. 277-280. De brief is van ca. juni 1520.

73. Nl. in het *Vallum humanitatis* van H. Busschius : cf. A IV, 1110, rr. 52-54 ; p. 279.

74. Cf. A IV, 1110, rr. 59-60 ; p. 280.

75. Cf. A IV, 1110, rr. 1-19 ; pp. 278-279 ; cf. ook A IV, 1110, rr. 62-67 ; p. 280. Men vergelijke met de inleidende brief (A IV, 1194 ; pp. 457-458) bij de eerste uitgave van *De contemtu mundi* (druk waartoe hij a.h.w. verplicht werd), waar hij schrijft : „(...) nunc prodeunt hoc felicissimo saeculo ; minus obnoxia futura sannis hominum, si tum fuissent aedita cum primum essent condita. Nunc leguntur ut a sene prodita, quae nec adolescens in hoc scripsi ; et leguntur ab hac aetate quae tam multos habet naris emunctissimae" (A IV, 1194, rr. 5-8 ; p. 458).

76. Ed. Holborn, pp. 3-21 (= A III, 858 ; pp. 361-377). Datering : 14 augustus 1518.

77. Cf. de tweede paragraaf van ons artikel *Religio und litterae.*

heel wat aanduidingen te vinden in de latere brieven, vaak in het kader van een klacht over de rampzaligheid van de tijd [78]. In een antwoord van Martinus Lypsius op een niet bewaarde brief van Erasmus vinden we de echo van verscheidene goed bedoelde pogingen om de Rotterdammer tot een *retractatio* te bewegen: dikwijls had de toon van zijn geschriften heel wat kwaad bloed gezet [79]. Alhoewel men uit dit schrijven uit 1531 eerder de indruk kreeg dat dergelijk aandringen hem prikkelbaar maakte [80], toch had hij die verlangens tenslotte tot zijn eigen verzuchtingen gemaakt, zoals Beatus Rhenanus ons weet mee te delen: „Quanquam eum (= Erasmum) saepe dictitare memini dum adviveret, si praescisset tale seculum exoriturum quale hoc nostrum est, se multa non fuisse scripturum aut isto modo non scripturum" [81].

78. Cf. de opdracht bij de eerste uitgave van de *Ciceronianus*: cf. ed. Gambaro, rr. 1-12; pp. 4-6 (= A VII, 1948, rr. 1-11; p. 326).
79. Cf. A IX, 2566, rr. 67-74; pp. 372-373. De brief is van november 1531.
80. „Quoties nobis occinuntur retractationes Augustini", had Erasmus geschreven (cf. A IX, 2566, r. 67; p. 372).
81. A I, nr. 4, rr. 445-447; p. 68.